

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро Дорошенко

Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)

Частина друга

З початків відродження української державності
(Доба Центральної Ради)*

III.

Морока з військом. Запасний полк і український батальйон. Жовтневий переворот і його відгуки в Києві та Чернігові.

За часів війни Чернігівщина була хоч і глибоким, але все-таки «запіллям» російської армії. Після евакуації з Галичини літом 1917 року на її територію було вивезено трохи не всю важку артилерію російську — важкі гармати, призначені для облоги або для обстрілу здалека. Тепер їх усіх розмістили в кількох пунктах над самим шляхом з Києва до Чернігова. Починаючи з Броварів, скрізь у Семиполках, Чемері, Янові стояли понад шляхом величезні гармати, вози до набоїв, паслися коні, розташувалися солдати. Контингент обслуги цієї артилерії були самі москалі з далєких губерній. Поки було ще тихо, то нічого, але з жовтня ці солдати почали дуже швидко большевичитися і скоро зробилися справжньою карою Божою для населення: грабежі, насильства, розбої, підпали зробилися щоденним явищем для округи тих сіл, де були розташовані артилеристи. Ми всі з нетерплячістю дожидали якоїсь демобілізації або що, щоб їх збутись. Я їздив аж до Головної ставки, до Могильова на Дніпрі¹, щоб прохати, чи не можна куди забрати від нас цю артилерію; казали, що нема куди...

Але найбільшу мороку довелося мати з так званим 13-м піхотним запасним полком. Це був полк, що в його вступали мобілізовані з різних повітів, перебували в полку якийсь час, а потім в міру потреби окремі контингенти з його висилалися на фронт для поповнення активних частин. Це робило полк якоюсь переходною станицею, і коли підупала дисципліна, такі запасні полки скрізь, де вони стояли, робилися страшним тягарем і обузою для даної місцевості. Це саме було й з 13-м запасним полком. Вічно в ньому виникали непорозуміння. Стояв він за містом, на так званім Казарменім участку, і розбухав іноді до страшних розмірів: до 17—18 тисяч людей. Нащо було треба громадити таку силу людей тепер, коли війна фактично вже скінчилася, коли ніхто не хотів іти на фронт, коли люди тільки сердились, що їх дурно одривають од домівки, і тому найлегше піддавалися усякій агітації, нащо було тримати ці запасні полки, я не розумію. Двічі їздив я до полковника Оберучева², начальника військової округи, і благав його: коли не можна зробити так, щоб зовсім не доповняти цього полка новими контингентами, то чи не можна принаймні перевести

його кудись інде, бо сусідство більшого міста, зі свого боку, погано впливає на полк, а з другого, — й місту неспокійно од такого сусідства. Але Оберучев був людина дуже вперта і нізачо не хотів згодитись, скільки я йому не доводив безцільності й шкідливості держання того полка під Черніговом та ще в такій страшній кількості солдатів.

Тим часом полк чимдалі, то все більше давав себе визнаки. Населення Чернігова і особливо міська дума дуже боялися, що одного дня полк збунтується і піде громити місто. Цей страх обернувся у неї просто в манію. І от одного разу сталася така історія з тим полком. Заходжу якомсь по-сусідськи під вечір до покійного Іллі Л. Шрага. Розбалакались про се, про те. Я звернув свою увагу на старі пожовклі фотографії, що висіли на стіні й уявляли одну й ту особу в різних театральних ролях. Це був сам Ілля Людвигович, що в молодих роках брав участь в аматорських виставах у Чернігові. Почав він мені оповідати про ці вистави, про давні часи, про колишніх людей, що вже давно зійшли зі сцени життя, коли раптом чуємо: різкий дзвінок, вбігає офіцер міської міліції й стривоженим голосом питає, чи тут зараз губернiальний комісар? «Що таке?» — питаємо. — «Та біда! Збунтувався запасний полк і зараз іде громити місто. Так от «Совет солдатских и рабочих депутатов» просить Вас, пане комісаре, негайно прибути на засідання комітету, порадитись, що робити...».

Як я згадував, Рада солдатських і робітничих депутатів досі ні в яких справах до мене не зверталась, так би мовити, ігнорувала, та й я її мало томічав, бо, правду мовити, вся її діяльність, скільки я міг собі уявити, зиявлялась в теоретичних перепалках між есерами, еседеками, большевиками. Фабрик та заводів у Чернігові ніяких не було, крім горілчаного жладу державної монополії, і робітничий пролетаріат репрезентували собою сілька десятків, може сотень, підмайстрів та робітників невеликих земісничих майстерень. Отже, про «диктатуру пролетариата» можна було вріяти хіба лиш дуже умовно. Тепер, коли стукнула біда, згадали й за мене, хоч місто й мало повний імунітет від губернiального комісара. Я скоєнько побіг на збори Ради, що засідала в однім будинку близько Г'ятницької церкви.

На зборах Ради я побачив десятка зо два людей обох полів, значною мірою вже відомих мені, як члени нової, демократичної міської управи або лужачі в земській управі: стара пані в пенсне з остриженим волоссям, що гадувала собою тип давньої «нігілістки»; один урядовець із земства, стерична особа, що на кожних зборах міської управи, де він також засідав, игукував свої патетично-істеричні промови; сиділо ще двоє-трьоє молодих сидків, два солдати і одна дуже молоденька на вигляд панночка. Тут же був запрошений на засідання комендант міста, старий полковник, давно бшидований, а тепер покликаний виконувати мирні функції чернігівського оменданта. Ціле товариство було дуже перелякане. В коротких словах мені повіли, що запасний полк збунтувався, арештував всю свою старшину, епер відбувається віче, а після віча рушать громити місто. В полку під цей час рахувалося понад десять тисяч людей. Що робити? Становище було правді безпорадне, і я нічого тут помогти не міг, бо, зателеграфувавши авіть зараз до Оберучева в Київ, я саме більше міг за кілька годин дістати льки телеграфічну ж відповідь, а цього, щоб втихомирити десять тисяч бунтованих солдат, дуже мало. Під час розмови я зауважив, що погляди рисутніх раз у раз звертаються на молоденьку панночку, що сиділа в куточку поруч з вусатим і товстим, як кіт, унтер-офіцером. Іноді на адресу анни кидались і докори, от як, наприклад: «Се діло ваших рук! Бачите, що

ви нарobili! От тепер маєте!». Спитавши потихеньку в сусіда, я довідався, що ця панна — лідер місцевих большевиків, Соня Соколовська, про котру я чув³. Молоденька панночка, вона тільки-що скінчила гімназію і своїм невеликим зростом, дитячим ще обличчям здавалась ще зовсім малою дівчиною-підлітком. Дочка місцевого судді, вона відразу стала на бік большевизму, пройшла на виборах в члени міської ради по списку большевиків і уважалась за їхнього лідера у Чернігові. Видимо, її товариші по Раді депутатів вважали большевицьку агітацію за привід або й за причину солдатського розруху.

В цей момент з вулиці донісся грім військової музики. Всі так і присіли з переляку. «Спокій, товариші, спокій! Не губіть присутності духу!» — вола-ла пані в пенсне. Але всі сиділи ні живі, ні мертві, аж поки музика не затихла, віддаляючись від міста: полк відбув мітинг і тепер з військовим оркестром вертався до касарень з нововибраним на вічу полковником — якимсь молоденьким прапорщиком. Отже, скінчилось усе не так страшно, як думали. Я, проте, вислав до Києва енергійну телеграму. На другий день арештовану старшину випущено, полковник (справжній) приїхав до мене. Дуже симпатична людина, українець. Пояснив, що весь гармидер виник через агітацію, тільки не товаришки Соні, а своїх власних полкових демагогів, особливо одного прапорщика, хворобливої, неурівноваженої людини, якій, видно схотілося хоч на один день доскочити такої ефемерної честі, як виборний на вічу полковник. Тріумф цього «полковника» справді був дуже короткий: на третій день приїхала з Києва військова комісія, яка, щоб не наражати прапорщика на воєнний суд, умовила його згодитись визнати себе за хворого душею, і його вивезли до Києва. Нарешті, постановили не поповняти більше запасного полку новими контингентами, забрати потроху тих, що вже були, відпустивши зовсім по хатах найстарших віком, так що протягом пари місяців полк мусив сам собою розформуватись і перестати бути загрозою для спокою міста.

Але «військові чвари» у Чернігові цим не скінчились. У Чернігові формувався ще український батальйон. Про його ніхто мені в Києві не казав ні словечка, ніхто не познайомив мене з начальником батальйону й не порадив нам увійти між собою в певний контакт. Справа велася мов у якійсь конспірації від мене. Це була звичайна, як я потім переконався, тактика Петлюри⁴, що стояв на чолі Генеральної Військової Ради в Києві, робити все якось нишком, хитрувати-мудрувати там, де треба було робити просто й одверто, а особливо перед своїми людьми. Начальником батальйону призначено штабс-капітана Е., людину, яка також поводитись дуже дивно і через те здавалась мені спочатку просто непевною. Це був, як я потім довідався, не стройовий офіцер, а член одної з російських контррозвідок на фронті, через те в нього й була якась чудна, особлива поведінка. Свої справи він, очевидно, по інструкціях з Києва, вів також в певній конспірації від мене, і через те я на перших порах також держав себе з ним дуже обережно. Тому що різні практичні справи вимагали якогось контакту і тому що губернiальному комісару-українцю і начальнику українського батальйону — жити в однім місті і не познайомитись було б справді дуже дивно. Е. приїхав до мене з головою свого батальйонного комітету, і ми познайомились. Почались у нас зносини. Я кілька разів їздив на Казарменій участок, знайомився з життям батальйону, з людьми. Виявилось, між іншим, що український батальйон був сіллю в очах і Раді солдатських та робітничих депутатів, і міській Раді, і взагалі всій «революційній демократії» російській, що засідала в тих інституціях. Боялись, розуміється, не того, що батальйон став би громити місто, — український батальйон вигля-

дав дуже дисциплінованою частиною і вів себе вище всяких похвал, але тому, що це український батальйон, який може зробити якийсь «український» переворот. А начальник батальйону, капітан Е. своїм справді якимсь чудним поведженням давав підставу для яких хочете підозрінь. Очевидячки, з Чернігова йшли до Оберучева інспірації — вивести батальйон з Чернігова, не давати йому кулеметів, зброї, набоїв. Я не міг піддержати справу батальйону як слід через те, що діло велося поза мною і Київський Військовий генеральний комітет⁵ не посвячував мене в свої плани, а уряд український — ще менше. Познайомившись з батальйоном, я помітив, що старшинський склад в ньому дуже нечисленний і абсолютно безбарвний. Одного Е-ва було тільки й чути, а решта старшин тулилась по кутках. Душею батальйону, яка піддержувала в ньому український дух, дисципліну, військовий настрій, була купка простих солдатів, свідомих українців — селян і народних вчителів. Але, на жаль, самі вони були малоосвічені, щоб повести як слід культурно-національну роботу серед солдатів, піддержувати серед них патріотичний настрій. Я, скільки міг, допомагав їм: водив солдат групами до Українського національного музею Тарновського, показував, давав пояснення. Моя жінка приїхала з Києва і улаштувала для солдат український концерт. Прийшла на юміч і чернігівська «Просвіта», улаштовуючи для солдат читанки і культурні юзваги — концерти, малюнки чарівного ліхтаря і т. п.

Одного разу, коли я саме читав групі козаків з українського батальйону сторичну лекцію в музеї, до мене прибіг туди переляканий Савич (садиба гузею — сусідня з губернаторським домом) і сказав, що прийшла телеграма, що в Петербурзі — повстання проти Тимчасового правительства. Одночасно увечері прийшли заспокоюючі вісті. На другий день — так само. З Києва не було ні слуху ні духу. Ніхто мене не викликав, ніхто не давав якихось вказівок, як бути. А тимчасом у Києві далеко не зоставались пасивними глядачами того, що діялось, а вели свою, і то, дуже активну політику. Тільки повідомити про це губернiального комісара Чернігівщини (я не знаю, як по других губерніях) та до того особисто близьку, свою людину, якому не спало на думку. Я рішив сам з'їздити до Києва, тим більше, що адійшов час моєї чергової щотижневої поїздки. Зі мною упрохався поїхати начальник українського батальйону капітан Е-в, кажучи, що має пильні справи в Києві.

Я обіцяв своїм помічникам, що з огляду на тривожний час не буду залишатись у Києві до третього дня, а повернусь назад завтра. Поїхали. До нас Броварів їхали, як звичайно, але, виїхавши з Броварів, звідки вже відко Київ, почали зустрічати дядьків з возами, що робили нам якісь знаки, ось показуючи в напрямку Києва. Ми не звернули чомусь уваги, і авто поїтилося собі далі тим Броварським лісом, що через нього мандрувала лись Шевченкова Катерина. От ми і в Микільській Слобідці. Але що це? Звичайно тут буває людно, стоять вози, іде торгівля, а тепер — порожньо, рота скрізь зачинені і тільки з вікон де-не-де визирають люди, з тривогою глядаючи вдовж вулиці, в бік мосту через Дніпро. Вже перед самим мостом ми завважили купку солдатів, що метушилися біля двох гармат, навочі їх на міст, немов збираючись одбивати ворожий наступ з мосту. Наш офіцер ледве встиг круто звернути авто вбік і заїхати в бічну вуличку, так що солдати, заняті своїм ділом, видко, нас і не спостерегли. Ми вискочили з авто. Капітан Е. просто побіг до солдатів, а я зауважив, що з кам'яної ступки коло мосту (там з початку війни містилася варта, і тут звичайно ревірялись перепустки у всіх возів і автомобілів) виглядає якийсь офіцер і біжить мені знаки рукою. Я — до нього. Він запровадив мене до середини і

пояснив, що в Києві — повстання: большевики б'ються з військом, вірним Тимчасовому правительству, і оце тут большевики-артилеристи збираються обстрілювати Печерськ. — А українці? — запитав я. «Не знаю, здається, держать нейтралітет». Офіцер порадив мені зняти з себе погони, що я тут же і зробив. Після того, нічим уже не відрізняючись від звичайних «товаришів», я вийшов на вулиці. Капітан Е. балакав із солдатами, перекидаючись різними жартами. Ті нічого лихого йому не робили, не вважаючи на те, що він був в українській уніформі і з погонами.

Що ж робити? Е. настоював, що треба якось добитись до Києва. Але як? Цепний міст уявляв собою зону боротьби: тут — большевики, а на київським березі — юнкери. З Києва тепер ясно доносились тріщання кулеметів і гарматні постріли. Зоставалось спробувати об'їхати лісом і пробраться до ст. Дарниця, звідки, може, можна поїздом через залізничний міст. Ми спитали шофера, як у його з машиною: каже, що бензину стане ще тільки на півгодини. Отже, і з цим треба було якось дати раду. Потихеньку вивели авто з вулички, завернули й чимдужче погнали назад, повернули в бік, лісом, і за чверть години були вже на ст. Дарниця. Виявилось, що поїзди не ходять. Я розшукав начальника місцевої міліції (Дарниця належить до Чернігівської губ.), що виявивсь дуже розторопною й інтелігентною людиною, і покинув у нього авто. Він мешкав десь в глибині лісу, і там можна було добре переховати машину. Я наказав шоферові дождатись мене на завтра й неодмінно добути десь бензин. Сам з капітаном Е. подався на станцію, і тут ми сіли в перший же товарний поїзд, що йшов до Києва. Поїзд довів нас тільки до ст. Київ 2-й. Тут довелось злізти і пішки добиватись додому, бо трамвай не ходив, а візників не було. Либідьською низиною, по Жиланській вулиці та через Жидівський базар добрались ми до моєї господи. Тут скрізь було тихо: боротьба концентрувалась переважно в районі Липок і Печерська. В мене вдома не засиділись і зараз же побігли довідуватись, що діється і яка ситуація.

А ситуація, виявилось, була така. Коли до Києва дійшли перші вісті про повстання в Петербурзі, місцева російська «революційна демократія» — кадети, соціал-демократи (меншовики) й есери — цілком стали на боці Тимчасового правительства. Вони мали в своїх руках міську Київську думу, а реально спирались на штаб Київського військового округу, котрий мав до своєї розпорядимості дві-три юнкерські школи, батальйон чехо-словаків, донських козаків і ще кілька невеликих частин. Начальником округу був уже не Оберучев, а генерал Квіцинський, комісаром же округу й душею цілої справи був соціал-демократ Кириєнко⁶, колишній депутат 2-ої Державної думи від Київщини. Проти були, розуміється, большевики. Їх осередком була Рада робітничих депутатів, що засідала в колишньому царському палаці, а головною опорою — робітники «Арсеналу» на Печерську. З військових частин пристали до них сапери, кілька літальних команд і артилерія за Дніпром. Сили були з обох боків не дуже значні, і фактично справу мусила виграти та сторона, до якої схилились би українці. А українці пішли з большевиками, використовуючи ситуацію, щоб цілком емансипуватись⁷ від петербурзького уряду й не допустити заснування його бази у себе в Києві.

Хронологічно хід подій був такий. 25 жовтня старого стилю в Києві одержано перші звістки про петербурзькі події. І штаб округу, і большевики стали супроти себе в бойову позицію. Тієї ж ночі відбулось засідання Малої Центральної Ради при участі представників Ради робітничих і солдатських депутатів, і тут рішено було вибрати спільний «Революційний Комітет для

хорони революції на Україні». Цей Комітет на другий же день оголосив ідозву, в котрій оповіщав себе найвищою крайовою владою над цілою українською територією (всіма 9 губерніями) і заявляв, що його завдання є зберегти спокій на Вкраїні та боронити завоювання революції». Большевицькі делегати П'ятаков та Затонський увійшли до цього комітету. Нагальником усіх військових сил, що підлягали комітетові, призначено генерала Віктора Павленка⁸.

Штаб округу перший почав бойові дії, оточивши відділом козаків та онкерів царський палац, де засідала Рада робітничих і солдатських депутатів. Розлючені «штабовці» готові були на шматки рознести большевиків із цієї Ради, коли б не вмшалася Центральна Рада. Вона вислала делегацію з генеральним писарем Ол. Лотоцьким на чолі, яка буквально своїми грудьми наступила большевиків, вирядувала їх од неминучої смерті і добилась випуску їх на свободу. Штабовці обмежились лиш тим, що цілком розгромили помешкання Ради депутатів, знищили канцелярію й архів. На другий день почались одверті бої на вулицях між большевиками і прихильниками Гімчасового правительства. Я якраз і наспів на початок цих боїв. Українці з початку не вмшувались, але в рішучий момент виступили проти штабу, і тим вирішили справу, але на власну користь. Перемога дісталася не большевикам і не прихильникам Тимчасового правительства, а Центральній Раді. Альянс українців з большевиками розірвано було, властиво, вже на другий чи на третій день існування «Комітету оборони революції», коли з нього вийшли большевицькі представники П'ятаков і Затонський. Але поки що большевики не почували себе сильними, щоб помірятись з Ц. Радою. Вони задержали зброю і одійшли набік. Поруч української влади в Києві якийсь час зоставалась ще одна сила, що претендувала на владу, — большевики. Конфлікт між обома силами був неминучий...

Коли я увечері того дня, коли прибув до Києва, пробирався до будинку Генерального військового комітету, що містивсь на Гімназичній вулиці (майже проти Володимирського собору), де я хотів побачити Петлюру, щоб нарешті добитись од нього точних інформацій і ясних вказівок, кругом починали копати траншеї, немов збирались витримувати облогу. Я з великими труднощами пробився завдяки сміливості й моторності капітана Е., що вмів упевнити солдатів, що то «свої» і щоб нас пропустили. Петлюра прийняв мене в коридорі, похапцем, сказав кілька загадкових неясних фраз (як це він любив взагалі говорити таким способом), але з його розмов з капіт. Е. я побачив, що вони вже раніше були між собою в порозумінні, і тепер Петлюра давав Е-ву ясні вказівки й інструкції. Тоді я зажадав, щоб Петлюра тут же наказав Е-ву бути в контакті зі мною, бо інакше моє становище в Чернігові як українського комісара буде зовсім дурне і фальшиве. Петлюра це зробив, і тоді тільки Е. признався мені, що вже раніше знав наступаючі події і що до Києва прибув спеціально за кулеметами й набоями для українського батальйону в Чернігові. Це й усе, що дало мені побачення з Петлюрою.

Цілий другий день ішли бої, але большевики й українці вже перемагали. Я не міг дістати ніяких вказівок від Генерального Секретаріату і тільки приватним способом умовився з Ол. Лотоцьким — генеральним писарем, що я їду до Чернігова й вестиму далі урядування вже від імені українського уряду. Кап. Е. вже встиг вирядити транспорт зброї для Чернігова пароплавом, і ми умовились з ним, що завтра вранці вертаємось додому. Він у мене й ночував.

Вранці приїхав по нас військовий український автомобіль під охороною

двох озброєних козаків, що мав одвезти нас до Дарниці. Якраз цієї ночі штаб округу зі своїми вірними частинами покинув Київ, і бої стихли. Ми поїхали низом, через Поділ до Цепного мосту. Тут варту тримали большевики, тоді ще наші «союзники». Нас перепустили через міст, але до авто всіло ще двоє озброєних червоноармійців, які завезли нас до своєї комендатури в Микільській Слобідці. Тут молоденький робітник і панночка-жидівка видали нам перепустки, дуже чемно приймаючи нас, як «своїх». Ми поїхали далі й доїхали до Дарниці, де знайшли хату начальника міліції. Тут ми попросились з нашими провожатими і відпустили авто, що нас привезло. Але виявилось, що мій шофер, переждавши вчора цілий день і турбуючись за мене, поїхав поїздом до Києва довідатись, що сталося зі мною. Довелося цілий день дождати тепер шофера, гуляючи досхочу по Броварському бору. Надвечір вернувся шофер, що побував у мене вдома і довідався від моєї жінки, що я живий і здоровий. Вже смерком виїхали ми з Дарниці і аж коло 10-ої години увечері прибули до Чернігова. Переїздячи повз міську Думу і побачивши освітлені вікна, я догадався, що то йде засідання. Я зупинив авто і зайшов в Думу. Моя поява викликала сенсацію: в Чернігові не мали ніяких певних звісток про Київ, чули тільки, що там іде «страшний бій», знали, що я виїхав до Києва і вже третій день мене нема, і тепер в Думі дебатували над тим, щоб заснувати якийсь комітет по охороні міста з надзвичайними повноваженнями.

Я попрохав поза чергою слова і заявив, що Тимчасове правительство в Петербурзі впало, а що в Києві і по цілій Україні вся влада перейшла до Центральної Ради і до її Генерального Секретаріату і що я віднині являюсь предстаником цієї влади на Чернівщині, що й прошу прийняти до відома. Спочатку мої слова зустріли гробовою мовчанкою, але потім цілий ряд членів Думи наперебій стали просити слова, і відомий уже нам гласний (член Чернігівської Ради депутатів) істеричним голосом заволав, що він не знає ніякої Центральної Ради, що на карту ставляться всі здобутки революції... Але я перебив його, заявивши, що не маю часу слухати тепер дебатів, а Думі раджу не турбуватися за спокій у місті, бо про це тепер подбаю я. З тим я вийшов, сів в авто, де мене дождав капітан Е., і ми поїхали просто до касарень українського батальйону. Тут по «тривозі» збудили й підняли на ноги всіх козаків, вишикували їх на майдані, поприносили ліхтарів, і перед фронтом я сказав коротеньку промову про те, що влада в цілому нашому краї перейшла до Центральної Ради, що українському батальйону належить дуже важне завдання піддержати спокій і лад у Чернігові. На закінчення я проголосив «славу» в честь Центральної Ради, підхоплену сотнями голосів. Зараз же по тому озброєний відділ українців рушив до казарм запасного полку, зайняв цейхгауз, і, поки ще прибула зброя з Києва, цілий український батальйон мав рушниці і набої, і до ранку пошта, телеграф, банки, скарбниця були обсажені українською вартою. Запасний полк (в якому було вже всього коло 2000 людей) і піхотна Воронезька дружина відразу заявили, що признають українську владу. Так мирно відбувся в Чернігові «державний переворот».

Український батальйон зі своєї ініціативи прислав варту і до губернаторського будинку, і з того часу день і ніч у мене на варті стояли українські вояки. Це було символом, що тепер в Чернігові дійсно українська влада!

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 6, 7-8, 9.

¹ Головна ставка — вищий орган управління діючою російською армією, місцеперебування верховного головнокомандуючого збройними силами Росії під час першої світової війни. Спочатку знаходилась у Барановичах, а з 8 (21) серпня 1915 р. — у Могильові.

² К. М. Оберучев — див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 6.

³ Соколовська Софія Іванівна (1894—1938) — в РСДРП(б) з 1915 р., у 1917 р. входила до складу Чернігівської Ради робітничих і солдатських депутатів, у роки громадянської війни — на підпільній роботі в Чернігові, Києві, Одесі.

⁴ Петлюра Симон Васильович (1879—1926) — громадський і політичний діяч, член УСДРП, у 1917 р. очолив Український головний військовий комітет, генеральний секретар військових справ, з лютого 1919 р. — голова Директорії. З 1920 р. — в еміграції.

⁵ На заключному засіданні першого Всеукраїнського військового з'їзду (5—8 травня 1917 р.) обрано Український генеральний військовий комітет (УГВК). На другому Всеукраїнському військовому з'їзді (5—10 червня 1917 р.) він був переобраний.

⁶ Після К. М. Оберучева начальником Київського військового округу став генерал-лейтенант І. Квацинський, комісаром Тимчасового уряду при штабі КВО — меншовик І. І. Кириєнко. 1 листопада вони були заарештовані революційними робітниками і солдатами, а 3 листопада за розпорядженням Генерального Секретаріату Центральної Ради звільнені.

⁷ Емансипуватися (від латинського — emancipatio) — звільнитися від залежності, скасувати якісь обмеження.

⁸ Павленко Віктор — підполковник, згодом полковник. 1 листопада 1917 р. призначений тимчасово виконуючим обов'язки начальника Київського військового округу, наприкінці грудня того ж року залишив цей пост. Його місце заступив М. Шинкар.

⁹ О. Лотоцький — див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 6.